

MIXAHΛ K. MANTZANAS

ΤΟ ΠΕΡΙ ΘΕΙΟΥ ΕΡΩΤΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΥΣ, ΤΟΝ ΠΛΑΤΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

I. Εννοιολογική διερεύνηση

Το ερώτημα περί θείου αφ' εαυτού επιμερίζεται σε διάφορες έννοιες που αφορούν στη διάκριση θεού και θεών, στην ύπαρξη της ψυχής, στη μοιρολατρεία και στην έννοια του δαίμονος. Είναι δεδομένο ότι μια εργασία με μικρή έκταση δεν μπορεί να αποτελέσει κατοικητήριο όλων αυτών των εννοιών και η συνεκτίμησή τους θα εκληφθεί σε άμεση αντιστοιχία προς το υπό διαπραγμάτευση θέμα.

Το περί θείου ερώτημα αποτελεί κλάδο του μεταφυσικού προβλήματος. Απόρροια του μεταφυσικού ερωτήματος αποτελούν οι σκέψεις περί υπάρξεως ενός ή πολλών θεών, περί προσωπικού ή απρόσωπου θεού. Για τα ερωτήματα αυτά επιχειρήθηκαν απαντήσεις, όπως της «ψυχοκρατίας» (animismus), όπου ο θεός είναι ψυχή, της πολυθείας, της μονοθείας με τις αποχρώσεις του Theismus, που δέχεται έναν προσωπικό θεό δημιουργό που συντηρεί και προνοεί περί του κόσμου, του Deismus, που απορρίπτει το θεό ως κυβερνήτη του κόσμου εξαιτίας της ακατάληπτης φύσης και ουσίας του θεού, του Pantheismus, που ταυτίζει θεό και κόσμο, δεχόμενος προσωπικό θεό και του Πανενθεϊσμού, κατά τον οποίο ο κόσμος υπάρχει κάτω από την άμεση επήρεια του θείου.¹

Οι Ολύμπιοι θεοί και τα Ελευσίνια μυστήρια είναι δύο βασικοί τύποι θρησκείας, τους οποίους συναντά κανείς στην αρχαία Ελλάδα.² Η φιλοσοφική θεολογία τείνει προς τον Μονισμό. Οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν τη λέξη «δαίμων» προς δήλωση ενός υπερανθρώπινου όντος, που έχει αγαθή διάσταση. Σ' αυτή την εσωτερική μεταφυσική διάσταση φαίνεται ν' αποτελείει σεβασμό ο

---

1. Kenny, Anthony: *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μετ. Δέσποινα Ρισσάκη, Νεφέλη, Αθήνα 2005, σσ.13-36.

2. Guthrie, W.K.C.: *The Greeks and their Gods*, Methuen 1977.

Σωκράτης, ο οποίος δε δεχόταν τον ανθρωπομορφισμό και τις ανθρωποπαθείς ιδιότητες στο θείο. Αντιθέτως, υποψιαζόταν μια άλλη θρησκευτική πραγματικότητα και οραματιζόταν μια εποχή που δεν ίσχυε ακόμη. Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι (Θαλής, Ηράκλειτος, Δημόκριτος, Εμπεδοκλής) δεν προσδίδουν στο «δαίμονα» μεταφυσική διάσταση, αλλά τον εκλαμβάνουν ως απρόσωπη «οντότητα» που δεν ανήκει στη μεταφυσική σφαίρα. Οι Στωικοί και οι Νεοπλατωνικοί προσέδωσαν στην έννοια του «δαίμονος»³ πανθειστική διάσταση, εντάσσοντάς την μεταξύ θεού-κόσμου και ανθρώπου.⁴

II. Ορφική-Όμηρική-Ησιόδεια θεολογία

Το σύστημα του Ορφισμού παρουσιάζει μια Μονιστική θεολογία, που διαπλάθεται μέσα από μια θέση-αντίθεση-σύνθεση διαφόρων θεικών δυνάμεων. Από αυτή την πάλη των αντιθέτων, προκύπτει ένας θεός με την έννοια της Άρρητης αρχής.⁵ Ο κόσμος είναι ένα ενιαίο σύνολο που εμπεριέχει μέσα του τα πάντα: θεούς και ανθρώπους.⁶ Οι θεοί στην αρχαία Ελλάδα είναι εσωκοσμικά όντα. Η προσφορά του ορφισμού έγκειται στο ότι εκλαμβάνει τον επέκεινα κόσμο ως τον μόνο πραγματικό: εδώ οφείλεται και η ορφική θεωρία των διαδοχικών μετεμψυχώσεων και καθάρσεων της ψυχής.⁷

Στον Όμηρο οι θεοί είναι αθάνατοι⁸, αιώνιοι⁹, και τέλειοι. Δεν κατευθύνουν τη ζωή των ανθρώπων, μόνο μοιάζουν ως προς τη μορφή με τους ανθρώπους. Ο Όμηρος δεν είναι μοιρολάτρης, πιστεύει στη μοίρα, η οποία δεν καθοδηγεί τις επιλογές των ανθρώπων, αλλά μόνο τις ακολουθεί¹⁰. Για τον Όμηρο τα πάντα

3. Burkert, Walter: *Greek Religion*, T.J.Press, G.B. 1985, pp. 179-181.

4. Murray, Gilbert: *Πέντε στάδια της ελληνικής θρησκείας*, μετ. Ελένη Παπαδοπούλου, Ιάμβλιχος, Αθήνα 1996, σσ. 17-210. Στο πρώτο στάδιο περιγράφεται η διάδοση της θρησκευτικότητας στην ελληνική κοινωνία μέσω των τελετών των θυσιών και στο δεύτερο η κυριαρχία των Ολύμπιων θεών. Στο τρίτο στάδιο αναφέρεται στις σχολές του 4^{ου} π.Χ. αι. και έπειτα αναλύεται στο τέταρτο στάδιο η ελληνοιστική περίοδος, που είναι για το συγγραφέα η περίοδος της κατάρτησης, λόγω των Ανατολικών επιρροών. Στο τελευταίο στάδιο ο συγγραφέας αναφέρεται στην προσπάθεια του Ιουλιανού προς αναβίωση της αρχαίας θρησκείας και στην οριστική εξοβέλισή της.

5. Πρόκλου, *Πλάτ. Θεολ.*, I, 5. Βλ. D.K. Fr 1-23, σσ. 6-20. Πρβλ. Kern, Otto: *Orphicorum Fragmenta*, Weidmann, Berlin 1922.

6. Morand, Anne-France: *Études sur les Hymnes orphiques*, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001, pp. 153-199.

7. Για Ορφισμό βλ. Πλάτ. *Φαίδων* 62b κ.έ. και *Γοργίας* 493 κ.έ.

8. Ιλ. E 342.

9. Ιλ. Ω 99.

10. Οδ. α 32-34.

προέρχονται από το υγρό στοιχείο¹¹. Σε αυτή την παράδοση πρέπει να στηρίχθηκε ο Θαλής στη διατύπωση της θεωρίας του για το υγρό στοιχείο ως αρχή όλων των πραγμάτων.¹²

Στον Όμηρο αναπτύσσεται το πρόβλημα της μοίρας. Οι Μοίρες ήταν: «κλώστριες» αν και μόνο η πρώτη ονομάζεται Κλώθω. Η δεύτερη ονομάζεται Λάχεσις η «απονένουσα» και η τρίτη Άτροπος η «αναπότρεπτη». Ο Όμηρος μιλάει για μια μόνο καταστρεπτική μοίρα και δυνατή θεά που κλώθει. Αυτό που κλώθουν οι μοίρες είναι οι ημέρες της ζωής μας, εκ των οποίων μία θα σταθεί η «αναπότρεπτη ημέρα του θανάτου»¹³. Η μοίρα στέκεται πάνω από τη θεία βούληση», όχι όμως πάνω από την ανθρώπινη θέληση, μόνο υπερβαίνει τον απρονόητο βίο του ανθρώπου.

Ο Ησίοδος θέτει ως αρχή όλων το Χάος¹⁴ από το οποίο προήλθε η Γη και οι άλλες κοσμογονικές θεότητες. Από την ίδια πηγή προέκυψαν οι θεοί και οι θνητοί¹⁵. Η Θεογονία του Ησιόδου είναι θεολογία που εισάγει τη συνεργεία του φαντασιακού και του θεικού στοιχείου στη φυσική πραγματικότητα. Οι Ερινύες¹⁶ είναι η θείκη τιμωρία στην ανθρώπινη ύβρη. Το σπουδαίο συμπέρασμα από την ησιόδεια θεογονία¹⁷ είναι η διατήρηση της πατρότητας του Δία στους θεούς και τους ανθρώπους καθώς και η κοινή καταγωγή των αθανάτων και των θνητών όντων.

Στην Ομηρική και Ησιόδεια θεολογία φαίνεται να συγκρούονται οι έννοιες του μύθου και της θρησκείας, της φυσικής θεολογίας και της ανθρώπινης βουλήσεως.¹⁸ Ο Ησίοδος προσδίδει στην έννοια του θείου, το οποίο αποκαλεί «δαίμων», οντότητα που ανήκει στη σφαίρα του μεταφυσικού. Οι Θεοί της προ-

11. Ιλ. Ε 201: «Ωκεανόν τέ, θεῶν γένεσιν».

12. Πλάτ. Κρατύλ. 402b, Θεαίτ. 152e, Αριστοτ. Μεταφ. 983 b 18-32.

13. Kerényi, Karl: *Die Mythologie der Griechen*, Klett-Gotha, Stuttgart 1997, *Η μυθολογία των Ελλήνων*, μετ. Δημήτριος Σταθόπουλος, Εστία, Αθήνα 2006, σ.44.

14. *Θεογ.* 116-120.

15. *Έργα και Ημέραι*, 108, 159-160.

16. *Θεογ.* 185.

17. Γεωργοπούλου, Δ. Νικολίτσα: *Η έννοια του θείου στην κλασική Ελλάδα*, Θυμέλη, Αθήνα 1996, σσ. 50-76.

18. Βλ. Vernant, Jean-Pierre: *Μύθος και θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, μετ. Μ.Ι. Γιόση, Σμύλη, Αθήνα 2000. Βλ. Nilsson, P. Martin: *Η πίστη των Ελλήνων*, μετ. Ι.Κ.Μαζαράκης-Αιμιάν, Δωδώνη, Αθήνα 1998. Βλ. Burkert, Walter: *Ελληνική Μυθολογία και τελετουργία*, μετ. Ηλέκτρα Ανδρεάδη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997. Πρβλ. Diel, Paul: *Ο Συμβολισμός στην ελληνική μυθολογία*, μετ. Ιουλιέττα Ράλλη-Καίτη Χατζηδημού, Χατζηνικολή, Αθήνα 2004, σσ. 126-256 (Περί αποπνευματοποίησης). Βλ. Parker, Robert: *Η θρησκεία στην αρχαία Αθήνα*, μετ. Γεωργία Τριανταφυλλίδου, Πατάκης, Αθήνα 2005. Πρβλ. Buxton, Richard: *Greek Religion*, Oxford University Press, G.B. 2000.

ελληνικής θρησκευτικότητας είναι πολλοί και γήινοι.¹⁹ Ο πρωτόγονος άνθρωπος είχε ανεπτυγμένο φυσικό αισθητήριο εξαιτίας του οποίου θεοποιούσε τα πάντα²⁰ και εμπύχωνε την ύλη δια της προσωποποίησης των θεών.²¹

Η Μοίρα εμφανίζεται στην αρχαία ελληνική θρησκεία να τίθεται σε ανώτερη αξιολογική διαβάθμιση²² από τους θεούς, αφού ορίζει το πεπρωμένο. Άρα, μπορούμε να αντιληφθούμε για ποιο λόγο αποκαλεί ο Ηρόδοτος το θείο ως φθονερό.²³ Είναι διαποτισμένος από τη θρησκευτική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων, όχι όμως και από τη μετέπειτα λογική ερμηνευτική²⁴ αντιμετώπιση της πραγματικότητας από τον Αριστοτέλη.

III. Η προσωκρατική θεώρηση του θείου

Η πρώτη αρχή που διέπει τις περί θεού αντιλήψεις των προσωκρατικών φιλοσόφων είναι εκείνη του Μονισμού – Πανθεϊσμού: «πάντα πλήρη θεῶν»²⁵, που αντικαθιστά την πολυθεία του μύθου. Ο Θαλής ο Μιλήσιος 640-546 π.Χ. δεχόταν ότι: «αρχή των πάντων είναι το νερό». Όσο κι αν η άποψή του αυτή ίσως μας φαίνεται σήμερα αφελής, είναι, ωστόσο, μια υπόθεση με ιδιαίτερο επιστημονικό βάρος. Υποθέτοντας ο Θαλής, ορισμένως, μιαν αρχή εν ονόματι της οποίας θα ήταν δυνατό να εξηγηθούν όλα τα επιμέρους φαινόμενα του κόσμου, εισήγαγε στην ιστορία της επιστήμης την έννοια της αρχής, που αποτελεί απαραίτητο συστατικό της επιστημονικής διάνοησης και της λογικής συμπεριφοράς του ανθρώπου εν γένει.²⁶ Όλα τα όντα προέρχονται από το νερό, ενώ ο θεός είναι ο νους ο οποίος έπλασε τα όντα δια του νερού.

Η προτεραιότητα των Προσωκρατικών αφορά στο φυσικό υλικό στοιχείο. Μέσα από την παρατήρηση και την εμπειρία προσπαθούν να κατανοήσουν τον

19. Otto, F.W.: *Die Götter Griechenlands*, Frankfurt a.M. 1970, σσ. 22-58.

20. Friedell, E.: *Kulturgeschichte Griechenlands*, München 1970, σσ. 40-61.

21. Nilsson, P.M.: *A History of Greek Religion*, Oxford U.P. 1949, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας*, μετ. Αικατερίνη Παπαθωμοπούλου, Παπαδήμας, Αθήνα 2004, σσ. 117-145.

22. Kranz, W.: *Griechentum*, Baden-Baden, Suttgart 1952, σσ. 40-65. Πρβλ. Snell, Bruno: *Die Entdeckung des Geistes*, Göttingen 1975, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μετ. Δανιήλ Ι. Ιακώβ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997⁴. Βλ. U. Wilamowitz-Moellendorf, *Der Glaube der Hellenen*, τ. I-II, Darmstadt 1960.

23. Ηρόδοτου, *Ιστορ.* Γ' 40,2.

24. Dodds, R.E.: *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μετ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996, σ.11.

25. D.K. A22.

26. Πελεγρίνη, Θεοδοσίου: *Οι πέντε εποχές της Φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ.27.

κόσμο και το θείο. Δεν εφαρμόζουν στη θεώρηση της πραγματικότητας την αφαιρετική διαλεκτική. Στο έργο του «Περί φύσεως» ο Αναξίμανδρος βρίσκει στο άπειρο την απάντηση ως προς την αρχή του κόσμου. Ο Αναξίμανδρος (611-547 π.Χ.) όρισε τον κόσμο ως αρμονικό όλο που διέπεται από αρμονία. Για τον Αναξίμανδρο το άπειρο είναι η αρχή του κόσμου και είναι «θείο, αθάνατο και ανώλεθρο και κυβερνά τα πάντα». ²⁷ Το θείο προέρχεται από την ουσία του κόσμου και ενοποιώντας τις αντιθέσεις διακρατεί σε τάξη και αμοιβαιότητα τα όντα προς εκείνο και μεταξύ τους. ²⁸ Ένας σπουδαίος Γερμανός ερμηνευτής του Αναξίμανδρου, ο U. Hölscher ²⁹, στη μελέτη του: «Anaximander und die Anfänge der Philosophie», καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το άπειρο του Αναξίμανδρου είναι ενδοκοσμική αρχή. Ο Αναξίμανδρος εκλαμβάνει το άπειρο ως πρώτη αρχή, διότι είναι αμετάβλητο ως προς τα υπόλοιπα αισθητά πράγματα, τα οποία μεταβάλλονται. Χαρτογραφείται ως ο κοσμολόγος, που εκλαμβάνει το άπειρο ως θείο, επειδή συνδέει την επενέργεια του απείρου στο φυσικό γίγνεσθαι. ³⁰

Ο Αναξιμένης (560-500) κατέληξε ότι ο αέρας ³¹ είναι η πρώτη κοσμολογική και οντολογική αρχή από την οποία κατάγονται και στην οποία χάνονται όλα τα πράγματα. Ο αέρας συνέχει την ψυχή του ανθρώπου και το σώμα του. Εμψυχώνει τον άνθρωπο, τον ζωοποιεί και συνέχει τον κόσμο εξαιτίας της απειρότητάς του και της συνεκτικότητάς του. Δεν χάνει την ιδιαιτερότητά του, ενώ αποτελεί ρυθμιστική αρχή της ανθρώπινης ζωής.

Το κύριο χαρακτηριστικό της Πυθαγόρειας διδασκαλίας (580-500) επικεντρώνεται στις έννοιες της αυτογνωσίας, στη θέση ότι η ουσία των όντων είναι ο αριθμός ³², και στις περί θείου αντιλήψεις. Το θείο για τον Πυθαγόρα συνδέεται με την αρμονία που συνθέτουν οι αριθμοί, οι οποίοι αποτελούν σύμβολα της θεϊκής παρουσίας στον κόσμο του φαίνεσθαι.

Ο Ξενοφάνης (570-478), ο αποκαλούμενος και θεολόγος, ταυτίζει το θεό προς το Ένα ³³ και το Πάν. ³⁴ Διατρανώνει το διαλεκτικό του ανάστημα στη θρησκευτικότητα της εποχής του και ταυτίζει θεό και κόσμο. Ο θεός του Ξενοφάνη

27. D.K.B1: «ἀρχὴ τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον». Πρβλ. D.K.B3.

28. Αριστ. *Φυσικά Γ'* 203 b7 και D.K. B 2.

29. Gadamer, H.-G.: *Um die Begriffswelt der Vorsokratiker*, τ.ΙΧ, Darmstadt 1970, σσ.88-176.

30. Kirk, S.G.- Raven, J.E.- Schofield, M.: *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μετ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998, σ.119. Πρβλ. Windelband, W.-Heimsoeth, H.: *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, τ. α', μετ. Ν.Μ.Σκουτερόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001, σ. 45.

31. Αριστ. *Μεταφ.* 984 α 4-6. Πρβλ. D.K. B2: «ψυχὴ, ἀήρ οὐσα συκρατεῖ ἡμᾶς».

32. Βλ. Αριστ. *Μεταφ.* 987 α 11-28. Πρβλ. Διογένηους Λαερτίου, VIII48. Πρβλ. Gorman, Peter: *Pythagoras-A life*, Routledge-Kegan Paul, London-Boston 1979.

33. D.K.A 30: «ἐν τὸ πᾶν». Πρβλ. B 23: «εἷς θεός».

34. D.K.A 33: «τὸ ἐν εἶναι φησι τὸν θεόν». Πρβλ. Αριστ. *Μεταφ.* 986 b 24-25.

είναι ενδοκοσμικός, είναι ένα αμετάβλητο ον που: «οὔλος ὄρα, οὔλος δὲ νοεῖ, οὔλος δὲ τ' ἀκούει». ³⁵ Ο Ξενοφάνης φαίνεται να διέπεται από το πανθειστικό ιδεώδες χωρίς να εξοβελίζει τον, διά της θεολογικής του κριτικής στα παραδεδομένα, γνωσιολογικό του σκεπτικισμό. ³⁶

Ο Ηράκλειτος (536-470) έχει την άποψη, ότι όλα τα όντα υπόκεινται σε συνεχή μεταβολή. ³⁷ Θεωρεί, ότι η αντίθεση ενυπάρχει στη «θέση» των όντων και δημιουργεί τη σύνθεση, δηλαδή την πραγματικότητα. Είναι πανθειστής ³⁸ και ταυτίζει το θεό με το θεό λόγο, ο οποίος, όπως η φύση, είναι ενοποιητικός ³⁹. Ο Λόγος για τον Ηράκλειτο συνθέτει τα διεστώτα και εναρμονίζει τα αντιτιθέμενα. Ο λόγος είναι η λογική της φύσεως ⁴⁰ και το θεό ταυτίζεται με την τελειότητα της φύσεως και την αρμονία του κοσμολογικού γίγνεσθαι. Ο λόγος στον Ηράκλειτο: «λειτουργεί ως ο αιώνιος συγκρατητικός νόμος, κατά τον οποίο τα πάντα γίνονται». ⁴¹

Ο Παρμενίδης (540-470) στο «Περὶ φύσεως» αναλύει την αντίθεση όντος και μη όντος και εκλαμβάνει τη διάνοια ως εξαρτώμενη από εκείνα τα όντα τα οποία και κατα-νοεῖ. ⁴² Ό,τι είναι μη νοητό, είναι και μη υπάρχον, άρα νόηση και νοούμενο είναι απολύτως συνυφασμένα μεταξύ τους. Το Όν για τον Παρμενίδη είναι η γνωστική μας πληρότητα και η πορεία προς την αλήθεια του όντος, το οποίο είναι αιώνιο. ⁴³ Δεν χρωματίζει το ον με μεταφυσική διάσταση, αλλά με μια γνωστική αναζήτηση. Η μοναδικότητα του όντος είναι και η θεϊκή του ουσία, ενώ η πληρότητα του ανθρώπου επέρχεται με την προς εκείνο μετοχή, διά της νόησής του, που έχει άυλη, άρα, θεία ουσία.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται ο Ζήνων και ο Μέλισσος. Η διαλεκτική του Ζήνωνος και η λογική επιχειρηματολογία του σε τίποτα άλλο δεν αποσκοπεί από το να συνεχίσει αφ' εαυτού το θείο λόγο, με τον οποίο έχει άμεση συγγένεια, διά της λογικής. Ο Μέλισσος στο έργο του «Περὶ όντος», προβάλλει και ενισχύει την

35. D.K.B24.

36. Κυριαζοπούλου, Σπυρ.: *Προλεγόμενα εις την ερώτησιν περί θεού*, Αθήνα 1960, σσ. 17 κ.έ. Πρβλ. Κελεσιδου-Γαλανού, Άννα: *Η κάθαρση της θεότητας στη φιλοσοφία του Ξενοφάνη*, Αθήνα 1969, σσ. 117-125.

37. D.K. A6: «πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει».

38. D.K. B10: «ἐκ πάντων ἓν καὶ ἐξ ἑνὸς πάντα». Πρβλ. D.K. B50: «ἓν πάντα εἶναι».

39. Πολίτου, Γ. Νικολάου: *Φιλοσοφήματα*, Εν Αθήναις, 2004 σ.114.

40. D.K. B123: «φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ».

41. Δημητρακοπούλου, Φ. Μιχαήλ: *Στοιχείωση ευρωπαϊκής φιλοσοφίας*, Αθήνα 2003, σ.20.

42. D.K. B3: «Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι».

43. D.K. B8: «ὡς ἀγέννητον ἔδν καὶ ἀνώλεθρόν ἐστιν, ἔστι γὰρ οὐλομελές τε καὶ ἀτρεμές ἡδ' ἀτέλεστον». Πρβλ. Μαραγγιανού-Δερμούση, Ευαγγελία: *Ελεατική φιλοσοφία*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996, σσ. 3-65.

παρμενίδεια θεωρία περί όντος, τονίζοντας ένα σπουδαίο χαρακτηριστικό της, που είναι το άπειρο του όντος.⁴⁴

Ο Εμπεδοκλής (484-424) τόσο διά των τεσσάρων στοιχείων της φύσεως⁴⁵ (αέρας-γη-φωτιά-νερό), όσο και διά της θεωρίας του περί «Φιλότητος και Νείκους», προσπαθεί να καθάρει την ανθρώπινη ψυχή από τη σχετικότητα του κοσμολογικού βίου και να την εισαγάγει στην ευδαιμονία του άρρητου νοητικού⁴⁶ βίου. Δεν είναι τυχαίο, ότι δέχεται τη μετενσάρκωση της ψυχής και ακόμη περισσότερο δεν είναι παράδοξο, ότι βλέπει μια συγγένεια μεταξύ θείου και ανθρώπινου όντος, που αφορά στη νόηση.⁴⁷ Ο Εμπεδοκλής ομιλεί περί των μορφών του όντος⁴⁸ και διαβλέπει τον ενοποιητικό ρόλο των πολλαπλών στοιχείων της φύσεως, που αίρουν τις αντιθέσεις και οδηγούν στην αρμονία.

Ο Αναξαγόρας (500-428) εκλαμβάνει τον νοῦ⁴⁹ ως θεό και του προσδίδει τα ιδιώματα της μοναδικότητας, της ενότητας, της απλότητας, της απάθειας, της καθαρότητας, της παντογνωσίας και της αρχής της κινήσεως.⁵⁰ Κατά τον Αέτιο, ο Αναξαγόρας θεωρεί το θεό ως κοσμοποιό νοῦ⁵¹, δηλαδή ως δημιουργό του «γίγνεσθαι» και του «όντως εἶναι». Μέσα στον κόσμο συνάπτεται αρμονικά η ουσία του παντός και συστήνεται ένα αρμονικό όλο.

Η αναφορά μας στην προσωκρατική θεολογία θα κλείσει με το Δημόκριτο, ο οποίος είναι ο κύριος εκπρόσωπος των ατομικών φιλοσόφων και ο τελευταίος προσωκρατικός φιλόσοφος. Ο Δημόκριτος αναφέρεται σε Θεούς⁵² και σε ένα θεό.⁵³ Εκλαμβάνει το θεό ως νοῦ, μέσα σε σφαιροειδή φωτιά. Ο συνεγγισμός των ανθρωπίνων όντων με το θείο πραγματοποιείται μόνο με τη νόηση και τη διάνοια.⁵⁴

44. Βλ. D.K. B1, B2. Πρβλ. Verdenius, J.W.: *Parmenides*, Adolf Hakkert, Amsterdam 1964. Πρβλ. Bormann, Karl: *Parmenides*, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1971. Βλ. Goxon, A.H.: *The Fragments of Parmenides*, Van Gercum 1986.

45. D.K. B6. Βλ. Wright, M.R.: *Empedocles*, Yale 1981, σσ. 22-56.

46. Τζαβάρα, Γιάννη: *Η ποίηση του Εμπεδοκλή, Δωδώνη*, Αθήνα 1988 σσ. 202-203.

47. Kirk, Raven, Schofield: *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, σσ. 330 κ.έ.

48. Μουκάνου, Δημητρίου: *Ελληνική φιλοσοφία και Χριστιανισμός*, Αθήνα 1967, σ.

62.

49. D.K. B12. Πρβλ. Διογένους Λαερτίου, Π 6: «πρῶτος τῆ ὕλη νοῦν ἐπέστησεν».

50. Διογένους Λαερτίου, Π 8: «νοῦν μὲν ἀρχὴν κινήσεως».

51. Αέτιος I 7, 15: «Ἀναξαγόρας νοῦν κοσμοποιὸν τὸν θεόν».

52. Αέτιος IV 10,4. Πρβλ. B 175, B 234.

53. Αέτιος I 7, 16: «Δημόκριτος νοῦν τὸν θεόν, ἐν πυρὶ σφαιροειδεῖ».

54. D.K. B 129: «φρενὶ θεῖα νοοῦνται».

IV. Η έννοια του θείου στον Πλάτωνα

Ο Πλάτων, αναζήτησε το θείο πέρα από την αισθητή πραγματικότητα. Διατείνεται ότι εξαιτίας της υπερβατικής φύσης του θείου είναι αδύνατον να γνωρίσει κανείς τη φύση του δημιουργού του παντός⁵⁵. Στην Πολιτεία προβάλλει δύο υποστατικά ιδιώματα του θείου: την αγαθότητα⁵⁶ και την απλότητα⁵⁷. Ο Πλάτων ακολουθώντας την ορφική παράδοση δεν εκλαμβάνει το θείο εκτός του κόσμου, αλλά το «εντάσσει» μέσα στον κόσμο: ο θεός είναι συνυφασμένος με την οντική πραγματικότητα⁵⁸. Η πλατωνική φράση «ἐπέκεινα τῆς οὐσίας»⁵⁹, αφορά στην ποσοτική υπέρβαση του θείου προς το ανθρώπινο και στην ποιοτική διαφορά αυτών των δύο εννοιών. Θα μπορούσε να ταυτισθεί αυτή η διαφορά, με τη διάκριση της έννοιας του ωραίου προς το υψηλό. Επιπλέον ο Πλάτων τάσσεται με την ομηρική παράδοση, η οποία τοποθετεί το θείο ψηλά, θέλοντας να προβάλλει τη δυσκολία προσέγγισής του και την υπερβατικότητά του.

Το θείο στον Πλάτωνα, όπως και στον Αριστοτέλη, δημιουργεί το πάθος του «θαυμάζειν»⁶⁰. Αυτό το πάθος συντρέπει την ψυχή να επιστρέψει στην αληθινή της φύση, δηλαδή στη θεική της καταγωγή, διά της αναμνήσεως⁶¹. Εξάλλου είναι γνωστή η μεγάλη απήχηση της πλατωνικής θεωρίας, ότι η ψυχή έχει πραγματική αξία, ενώ το σώμα είναι περιβλήμα της ψυχής και τάφος της.⁶²

Ο Πλάτων θεωρεί τον παρόντα κόσμο ως σκιά⁶³ του ιδεατού κόσμου. Εννοεί το *ον* ως όντως *Ον* κατ' αντιπαράβολη προς το *μη ον*⁶⁴. Ο φιλόσοφος της ιδέας, το αληθινό *Ον* ή αλλιώς την ιδέα του Αγαθού, την εντάσσει έξω από τον κόσμο και την εκλαμβάνει ως δημιουργό⁶⁵ του κοσμικού γίνεσθαι. Η αρμονία του κόσμου αποκαλύπτει ένα θείο *νου*⁶⁶ ή αλλιώς την ιδέα του Αγαθού⁶⁷.

55. Πλάτ. *Τίμ.* 28 C: «τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντός εὐρεῖν τε ἔργον καὶ εὐρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν».

56. Πλάτ. *Πολιτ.* 379 α κ.έ.

57. Πλάτ. *Πολιτ.* 382 ε: «ἄρα ὁ θεὸς ἀπλοῦν καὶ ἀληθὲς ἔν τε ἔργῳ καὶ λόγῳ».

58. Πλάτ. *Φαίδ.* 100 d.

59. Πλάτ. *Πολιτ.* 509b.

60. Πλάτ. *Θεαίτ.* 155d.

61. Πλάτ. *Μένων*, 81 c-d.

62. Πλάτ. *Αλκιβιάδης*, 1, 130c: «ψυχή ἐστιν ἄνθρωπος». Πρβλ. Πλάτ. *Κρατύλος* 400c, *Φαίδ.* 82e. Πρβλ. Μάρκου Αυρηλίου, *Meditationes*, IV, 41. Πρβλ. Πορφυρίου, *Περὶ Πλωτίνου Βίον*, α'.

63. Πλάτ. *Τίμ.* 33d κ.έ.

64. Πλάτ. *Φαίδ.* 78d: «τὸ ὄν...δ' ἔστι, μονοειδὲς ὄν αὐτὸ καθ' αὐτό».

65. Πλάτ. *Τίμ.* 69c κ.έ.

66. Πλάτ. *Νόμοι* IB 966e κ.έ.

67. Πλάτ. *Πολιτ.* 508e. Πρβλ. Νιάρχου, Κων/νου: *Από τα φαινόμενα στις ιδέες*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989. Taylor, A.E.: *Πλάτων*, μετ. Ιορδάνης Αρζόγλου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.

V. Η έννοια του θείου στον Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης ξεκινά στο πρώτο βιβλίο των *Μετά τα Φυσικά* με τις γνώμες αυτών που προηγήθηκαν εκείνου, αναφέροντας, ότι οι προ εκείνου φιλόσοφοι εξέλαβαν τις αρχές των πάντων ως υλικές⁶⁸.

Ο Αριστοτέλης ρίχνει όλο το βάρος της επιστήμης του προς την αναζήτηση του θείου στη φιλοσοφία της φύσεως. Εξετάζει και διερευνά το θείο, ως πρώτη αρχή και πρώτη αιτία όλων των πραγμάτων. Η μεταφυσική είναι η νοητική ενέργεια του ανθρώπου, με την οποία προσπαθεί να αποκαλύψει την πραγματική ουσία του κόσμου. Η αλήθεια του «ἐπέκεινα» ενυπάρχει μέσα στη φύση, όχι στο φαινομενικό κόσμο, αλλά στον πραγματικό. Για τον Αριστοτέλη, η μεταφυσική αναζητεί την ουσία⁶⁹, που είναι το πρώτο υποκείμενο⁷⁰, η αληθινή ουσία, ἐπέκεινα των κατηγορημάτων του όντος. Η μεταφυσική του Αριστοτέλους γεννήθηκε από τις βιολογικές και τις κοσμολογικές του παρατηρήσεις. Κάθε τι κινείται από μια εσωτερική ορμή για να γίνει εκείνο που όντως είναι. Ακόμα και η μορφή για τον Αριστοτέλη δεν είναι μόνο το σχήμα, αλλά μια εσωτερική ορμή με ένα σκοπό. Ο σκοπός αυτός είναι η τελείωση του όντος.

Ο Αριστοτέλης εκλαμβάνει το θεό ως χωριστό είδος⁷¹, που ενυπάρχει στην οντική σφαίρα του Όλου. Αυτό το ξεχωριστό είδος εγείρει το θαυμασμό⁷² του ανθρώπου, ο οποίος αφορμάται από την ωραιότητα του φυσικού κόσμου για να αναχθεί στην τελειότητα της θεϊκής φύσης, προς την οποία μετέχει ο φυσικός κόσμος. Άρα, θα τολμούσαμε να χαρακτηρίσουμε τον Αριστοτέλη ως φυσικό θεολόγο. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος θεωρεί το θεό πρώτη αιτία όλων των πραγμάτων⁷³. Καταλήγει στη διατύπωση ορισμού για το θείο και το χαρακτηρίζει: 1. άυλο, 2. ως εμπεριέχον εντέλεια (δηλαδή αυτάρκεια και ανεξαρτησία), 3. ως μη έχον ανάγκη (η κίνηση προϋποθέτει την ανάγκη, ο θεός κινεί τα υπόλοιπα όντα που έχουν την ανάγκη, ενώ ο ίδιος δεν έχει την ανάγκη

Βλ. Ritter, Constantin: *Platon*, Beck, München 1970. Βλ. Hoffmann, Ernst: *Platon*, Artemis Verlag, Zürich 1950. Βλ. Gould, Thomas: *Platonic love*, Routledge, London 1963. Βλ. Jambet, Christian: *Apologie de Platon*, Bernard Grasset, Paris 1976. Βλ. Levinson, B. Ronald: *In defense of Plato*, Russell, New York 1970, σσ. 139-244. Βλ. Melling, David: *Understanding Plato*, Opus, Oxford University Press 1987.

68. Αριστ. *Μεταφ.* 983b7.

69. Αριστ. *Μεταφ.* 1028a22-34.

70. Ποταμιάνου, Ελένη: *Ο σχηματισμός του υποκειμένου στη νεότερη φιλοσοφία*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2004, σσ. 169-173.

71. Αέτιος 17,32(Dox.305).

72. Αριστ. *Μεταφ.* 982b 12-13: «διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφείν».

73. Αριστ. *Μεταφ.* 983 α 8: «ὅ τε γὰρ θεὸς δοκεῖ τῶν αἰτίων πᾶσιν εἶναι καὶ ἀρχὴ τις».

κινήσεως.) Ο θεός, («τὸ πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον ὄν»⁷⁴), είναι η πρώτη αρχή της κινήσεως, διὰ του κινουμένου πρώτου ὄντος προς τον κόσμο. Ο Αριστοτέλης δέχεται την ὕλη ως ἀναρχη και τὴν κίνηση ως ἔχουσα μια αιτία. Σ' αυτή την αιτία αναζητεῖ ο Σταγειρίτης το θεό, ο οποίος κινεῖ τον κόσμο και είναι η τελική αιτία της φύσεως.

Ο Αριστοτέλης θεωρεῖ τη θεολογική – είναι θεωρητική επιστήμη – πολύ σπουδαία, διότι αναζητεῖ την αρχή του κόσμου στο θείο, το οποίο είναι η πρώτη αρχή⁷⁵. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος στηρίζει την αναζήτηση του θείου στη νοητική διεργασία του ανθρωπίνου ὄντος. Και πώς μπορεί νοητικά να βιωθεῖ το θείο; Για τον Αριστοτέλη υπάρχει δυνατότητα κατὰλήψεως του θείου, επειδή ο ἄνθρωπος είναι συγγενής προς το θείο, διὰ της νοήσεως⁷⁶. Ο συνεγγισμός του θείου είναι «νόησις νοήσεως»⁷⁷.

Στο Α' κεφάλαιο των Μετά τα Φυσικά, ο Αριστοτέλης χαρτογραφεῖ το ὄν αυτό καθεαυτό. Διὰ των συλλογισμῶν του προσπαθεῖ να αποδείξει την αναγκαιότητα υπάρξεως μιας αρχῆς της κινήσεως, η οποία είναι η ἐνέργεια της ουσίας⁷⁸. Η Οντολογία του Αριστοτέλους προσδίδει στο θείο, το υποστατικό ιδίωμα της ακινησίας⁷⁹. Ο Αριστοτέλης εκλαμβάνει το θείο, ως ἔχον υπέρτερη αξιολογική διαβάθμιση σε σχέση προς τα ἄλλα ὄντα. Αναζητεῖ και βρίσκει στο «πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον», δηλαδή στο θεό, την πρώτη αρχή και αιτία⁸⁰ των φυσικῶν και κοσμικῶν ὄντων και την ουσία της ασυνέχειας.

74. Αριστ. *Μεταφ.* 1074 α 35-38: «τὸ δὲ τί ἦν εἶναι οὐκ ἔχει ὕλην τὸ πρῶτον ἐντελέχεια γάρ. ἔν ἄρα και λόγῳ και ἀριθμῶ τὸ πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον ὄν και τὸ κινούμενον ἄρα αἰεὶ και συνεχῶς ἔν μόνον· εἰς ἄρα οὐρανὸς μόνος».

75. Αριστ. *Μεταφ.* 1064 α 37-1064b1: «τὸ θεῖον, και αὐτὴ ἂν εἴη πρώτη και κυριωτάτη ἀρχή».

76. Αριστ. *Μεταφ.* 1072b κ.έ.

77. Αριστ. *Μεταφ.* 1074b 34. Βλ. Θεοδωρακοπούλου, Ν. Ι.: *Περὶ Μεταφυσικῆς*, Αθήναι 1964.

78. Αριστ. *Μεταφ.* 1071b20.

79. Αριστ. *Μεταφ.* 1071b4-5: «ὅτι ἀνάγκη εἶναι τινα αἰδῖον οὐσίαν ἀκίνητον».

80. Βλ. Bröcker, Walter: *Aristoteles*, V. Klostermann, Frankfurt a.M. 1964. Βλ. Bos, A. P.: *Cosmic and metacosmic Theology in Aristotle's lost dialogues*, Brill, Leiden-N.York-Köln 1989. Βλ. Boutroux, Émile: *Leçons sur Aristote*, Editions Universitaires, Paris 1990. Βλ. Bechler, Zev: *Aristotle's theory of actuality*, State Univeristy, New York 1995. Βλ. Düring, Ingemar: *Ο Αριστοτέλης*, τ. β', μετ. Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σσ. 420-463. Βλ. Ross, W.D.: *Αριστοτέλης*, μετ. Μαριλίτζα Μητσού, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993. σσ. 219-264.

VI. Συμπερασματικές αποτιμήσεις

Το περί του θείου ερώτημα δεν είναι εύκολο να προσεγγισθεί, διότι αποτελεί καταστάλαγμα άρρητης σοφίας. Προβλήματα στη διερεύνηση ενός μεταφυσικού ζητήματος δημιουργούνται από το γεγονός, ότι τα όρια της μεταφυσικής είναι δυσδιάκριτα και ρευστά. Δεν πρέπει όμως να μαραίνει τις ελπίδες μας η δυσκολία, ούτε να μας δημιουργεί θρηνητικό ύφος η αδυναμία συνεγγισμού του ερωτήματος περί του θείου. Οι αρχαίοι Έλληνες έθεσαν τις βάσεις στην προσπάθεια απάντησης του δύσκολου ερωτήματος για το θείο, διότι επικεντρώνονταν στη νοητική του προσέγγιση. Δεν εναπέθεσαν την απάντηση σε υπολείμματα μύθου και σε μυθικές θεοφάνειες. Δεν ήταν προ-κατελιημμένοι από την έκσταση των «μυστηρίων». Δε συσσωματώθηκαν σε αυθαίρετες νοθεύσεις του λόγου από το μύθο. Προσπάθησαν στο πλαίσιο της έμφυτης ροπής προς την αλήθεια, να απαντήσουν στο ερώτημα της τάσης προς αναζήτηση του θείου.

Πρώτοι οι προσωκρατικοί εξέλαβαν ως αρχή του κόσμου το νερό, τον αέρα, τη φωτιά, το άπειρο, τον νου, το εν, το παν. Ο Πλάτων στη συνέχεια χαρακτήρισε το θείο ως όντως Ον, ενώ ο Αριστοτέλης ως Αρχή, η οποία αποτελεί την αιτία όλων των πραγμάτων. Το μεταφυσικό ερώτημα περί του θείου, το οποίο αποτελεί πηγή σε ανεπλήρτες εσωτερικές διεργασίες στον άνθρωπο, καθίσταται αυταξία. Η διερεύνησή του είναι δύσκολη και η ερμηνευτική του προσέγγιση δυσχερής, εντούτοις, οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι προσπάθησαν και κατάφεραν διά των αντιληπτικών και των γνωσιοθεωρητικών τους αρχών να συνεγγίσουν την έννοια του απείρου, να την κινήσουν από την ακινησία της και να τη χαρακτηρίσουν ως έσχατη πραγματικότητα προς την οποία τείνει ο κάθε άνθρωπος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

- *Scriptorum Classicorum Bibliotheca oxoniensis*, Oxford University Press.
- Diels, Hermann-Kranz, Walther: *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Weidmann, Dublin/Zürich 1967.
- Kern, Otto: *Orphicorum Fragmenta*, Weidmann, Berlin 1922.

Λεξικά

- Πελεγρίνης, Θεοδόσιος: *Λεξικό της Φιλοσοφίας, Ελληνικά γράμματα*, Αθήνα 2006.

- Μπέγζος, Μάριος: *Θρησκευολογικό Λεξικό, Ελληνικά γράμματα*, Αθήνα 2000.
- Audi, Robert: *The Cambridge dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press 1995.
- Ritter, Joachim: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Schwabe Verlag, Stuttgart 1971.

Ξένη βιβλιογραφία

- Bechler, Zev: *Aristotle's theory of actuality*, State University, New York 1995.
- Bormann, Karl: *Parmenides*, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1971.
- Bos, A. P.: *Cosmic and metacosmic Theology in Aristotle's lost dialogues*, Brill, Leiden-N.York-Köln 1989.
- Boutroux, Émile: *Leçons sur Aristote*, Editions Universitaires, Paris 1990.
- Bröcker, Walter: *Aristoteles*, V. Klostermann, Frankfurt a.M. 1964.
- Burkert, Walter: *Greek Religion*, T.J.Press, G.B. 1985.
- Burkert, Walter: *Ελληνική Μυθολογία και τελετουργία*, μετ. Ηλέκτρα Ανδρεάδη, MIET, Αθήνα 1997.
- Buxton, Richard: *Greek Religion*, Oxford University Press, G.B. 2000.
- Diel, Paul: *Ο Συμβολισμός στην ελληνική μυθολογία*, μετ. Ιουλιέττα Ράλλη-Καίτη Χατζηδήμου, Χατζηνικολή, Αθήνα 2004.
- Dodds, R.E.: *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μετ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.
- Düring, Ingemar: *Ο Αριστοτέλης, τ. β', μετ. Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα*, MIET, Αθήνα 1999.
- Friedell, E.: *Kulturgeschichte Griechenlands*, München 1970.
- Gadamer, H.-G.: *Um die Begriffswelt der Vorsokratiker*, τ.ΙΧ, Darmstadt 1970.
- Gorman, Peter: *Pythagoras-A life*, Routledge-Kegan Paul, London-Boston 1979.
- Gould, Thomas: *Platonic love*, Routledge, London 1963.
- Goxon, A.H.: *The Fragments of Parmenides*, Van Gercum 1986.
- Guthrie, W.K.C.: *The Greeks and their Gods*, Methuen 1977.
- Hoffmann, Ernst: *Platon*, Artemis Verlag, Zürich 1950.
- Jambet, Christian: *Apologie de Platon*, Bernard Grasset, Paris 1976.
- Kenny, Anthony: *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μετ. Δέσποινα Ρισσάκη, Νεφέλη, Αθήνα 2005.
- Kerényi, Karl: *Die Mythologie der Griechen*, Klett-Gotta, Stuttgart 1997, *Η μυθολογία των Ελλήνων*, μετ. Δημήτριος Σταθόπουλος, Εστία, Αθήνα 2006.
- Kirk, S.G.- Raven, J.E.- Schofield, M.: *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μετ. Δημοσθένης Κούρτοβιχ, MIET, Αθήνα 1998.
- Kranz, W.: *Griechentum*, Baden-Baden, Suttgart 1952.

- Levinson, B. Ronald: *In defense of Plato*, Russell, New York 1970.
- Melling, David: *Understanding Plato*, Opus, Oxford University Press 1987.
- Morand, Anne-France: *Études sur les Hymnes orphiques*, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001.
- Murray, Gilbert: *Πέντε στάδια της ελληνικής θρησκείας*, μετ. Ελένη Παπαδοπούλου, Ιάμβλιχος, Αθήνα 1996.
- Nilsson, P. Martin: *Η πίστη των Ελλήνων*, μετ. Ι.Κ.Μαζαράκης-Αινιάν, Δωδώνη, Αθήνα 1998.
- Nilsson, P.M.: *A History of Greek Religion*, Oxford U.P. 1949, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας*, μετ. Αικατερίνη Παπαθωμοπούλου, Παπαδήμας, Αθήνα 2004.
- Otto, F.W.: *Die Götter Griechenlands*, Frankfurt a.M. 1970.
- Parker, Robert: *Η θρησκεία στην αρχαία Αθήνα*, μετ. Γεωργία Τριανταφυλλίδου, Πατάκης, Αθήνα 2005.
- Ritter, Constantin: *Platon*, Beck, München 1970.
- Ross, W.D.: *Αριστοτέλης*, μετ. Μαυρίτζα Μητσού, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993.
- Snell, Bruno: *Die Entdeckung des Geistes*, Göttingen 1975, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μετ. Δανιήλ Ι. Ιακώβ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997⁴.
- Taylor, A.E.: *Πλάτων*, μετ. Ιορδάνης Αρζόγλου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.
- Verdenius, J.W.: *Parmenides*, Adolf Hakkert, Amsterdam 1964.
- Vernant, Jean-Pierre: *Μύθος και θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, μετ. Μ.Ι. Γιόση, Σμίλη, Αθήνα 2000.
- Wilamowitz-Moellendorf, U.: *Der Glaube der Hellenen*, τ. I-II, Darmstadt 1960.
- Windelband, W.-Heimsoeth, H.: *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, τ. α', μετ. Ν.Μ.Σκουτερόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001.
- Wright, M.R.: *Empedocles*, Yale 1981.

Ελληνική βιβλιογραφία

- Γεωργοπούλου, Δ. Νικολίτσα: *Η έννοια του θείου στην κλασική Ελλάδα*, Θυμέλη, Αθήνα 1996.
- Δημητρακόπουλος, Φ. Μιχαήλ: *Στοιχείωση ευρωπαϊκής φιλοσοφίας*, Αθήνα 2003.
- Θεοδορακόπουλος, Ν. Ι.: *Περί Μεταφυσικής*, Αθήνα 1964.
- Κελεσιδου-Γαλανού, Άννα: *Η κάθαρση της θεότητας στη φιλοσοφία του Ξενοφάνη*, Αθήνα 1969.
- Κυριαζόπουλος, Σπυρ.: *Προλεγόμενα εις την ερώτησιν περί θεού*, Αθήνα 1960.
- Μαραγγανού-Δερμούση, Ευαγγελία: *Ελεατική φιλοσοφία*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.
- Μούκανος, Δημήτριος: *Ελληνική φιλοσοφία και Χριστιανισμός*, Αθήνα 1967.
- Νιάρχος, Κων/νος: *Από τα φαινόμενα στις ιδέες*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989.

- Πελεγρίνης, Ν. Θεόδωσιος: *Οι πέντε εποχές της Φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.
- Πολίτης, Γ. Νικόλαος: *Φιλοσοφήματα*, Εν Αθήναις, 2004.
- Ποταμιάνου, Ελένη: *Ο σχηματισμός του υποκειμένου στη νεότερη φιλοσοφία*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2004.
- Τζαβάρας, Γιάννης: *Η ποίηση του Εμπεδοκλή*, Δωδώνη, Αθήνα 1988.